

УДК

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ШКОЛОЮ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

© 2019

Кудла Марія Валеріївна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
(20301, Україна, Умань, вулиця Садова, 28, e-mail: masha-kudla@rambler.ru)*

Анотація. У статті проаналізовано організаційні передумови становлення системи управління початковою школою в Україні в другій половині XIX століття.

Констатовано, що українська початкова школа пройшла складний шлях становлення та розвитку. Її витоки пов'язані з діяльністю двірцевих княжих шкіл, сільських та міських шкіл, приходських та повітових училищ, цифирних шкіл, малих (двокласних) та головних (чотирикласних) училищ та ін.

З'ясовано, що у першій половині XIX ст. закладено передумови розвитку системи управління початковою школою, основними з яких були: становлення централізованої державної системи управління навчальними закладами (заснування Міністерства народної освіти (1802 р.)); утворення навчальних округів та затвердження попередніх правил народної освіти (регламентовано управлінську структуру та вертикаль управління й адміністративного підпорядкування, конкретизовано модель системи управління початковою школою: повітове училище → гімназія → університет → навчальний округ → Міністерство народної освіти (1803 р.)); реалізація ідеї наступності у системі освіти та в управлінні нею («Статут гімназій, повітових і приходських училищ» (1828 р.)); посилення адміністративної влади попечителя навчального округу та закріплення системи управління початковою школою («Положення про навчальні округи» (1835 р.)) та ін.

Доведено, що новий етап у розвитку системи управління початковими школами в Україні розпочався у 1864 р. із прийняттям «Положення про початкові народні училища».

Ключові слова: початкова школа, управління, організаційні передумови управління, система управління, попечитель, навчальний округ, Міністерство народної освіти, історія початкової освіти.

ORGANIZATIONAL PRECONDITIONS OF PRIMARY SCHOOL MANAGEMENT FORMATION IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

© 2019

Kudla Maria Valeriivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of Pedagogy and Educational Management Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(28, Sadova street, Uman, 20301, Ukraine, e-mail: masha-kudla@rambler.ru)

Abstract The article analyzes the organizational preconditions for the establishment of primary school management system in Ukraine in the second half of the nineteenth century.

It is stated that the Ukrainian primary school went through a difficult path of formation and development. Its origins are related to the activity of princely schools, rural and urban schools, parish and county schools, arithmetic schools, small (two-class) and main (four-class) schools, etc.

It is found out that in the first half of the nineteenth century the preconditions of primary school management were laid, the main ones were: the establishment of the centralized state management system of educational establishments (establishment of the Ministry of Public Education (1802)); the formation of educational districts and the approval of the previous rules of public education (regulated the administrative structure and the vertical management, administrative subordination, specified the model of the primary school management system: county school → gymnasium → university → educational district → the Ministry of Public Education (1803)); realization of the idea of continuity in the system of education and its management ("The statute of gymnasiums, county and parish schools" (1828)); the strengthening of administrative authority of the educational district trustee and the consolidation of the primary school management system ("The regulations on educational districts" (1835)) and others.

It is proved that a new stage in the development of the primary school management system in Ukraine began in 1864 with the adoption of the "Regulation on Primary Schools".

Key words: primary school, management, organizational preconditions of management, management system, trustee, educational district, the Ministry of public education, history of primary education.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. На сучасному етапі реформування системи освіти України актуалізується проблема підвищення ефективності закладів загальної середньої освіти, зокрема їхньої початкової ланки. Водночас зауважимо, що проблема управління та реалізації функції контролю є однією з найбільш актуальних як із теоретичного, так і з практичного аспектів. Відомо, що розгляд будь-якого дискусійного питання буде максимально ефективним лише за умови звернення до його витоків, тому особливої актуальності набуває вивчення організаційних передумов становлення початковою школою в Україні у період, що розглядається.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтовується автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Проблема становлення початковою школою та управління нею в історико-педагогічному аспекті знайшла відображення в дослідженнях сучасних українських учених, зокрема, у таких аспектах, як: основні підходи до управління навчальними закладами у вітчизняній педагогічній думці (Л. Гаєвська [1], С. Сисоєва [2] та ін.); регіональні аспекти управління початковою школою (О. Білецький [3], С. Кікто [4], М. Мінц [5], В. Перерва [6] та ін.), розвиток та становлення початкових шкіл різних типів (Н. Коляда [7], І. Петренко [8] та ін.), управління початковою школою та реформування шкільної освіти (Л. Березівська [9], І. Лебідь [10] та ін.).

Аналіз наукових праць, які безпосередньо чи опосередковано стосуються досліджуваної проблеми, показав, що управління початковою школою в цілому досліджено недостатньо, що й актуалізувало потребу розкрити організаційні засади управління початковою школою в Україні в другій половині XIX ст. в історичному контексті освітніх перетворень минулого.

Формування цілей статті (постановка завдання). У статті ставиться завдання проаналізувати організаційні передумови становлення системи управління початковою школою в Україні в другій половині XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Закладення організаційних передумов становлення системи управління початковими школами на українських землях тривалий час відбувалося на тлі складних соціально-економічних та політичних перетворень.

Розвиток системи управління початковою школою у другій половині XIX ст. базувався на тривалому досвіді діяльності початкової школи попереднього історичного періоду. Започаткування діяльності початкової ланки освіти відбувалося упродовж століть – початкова школа відіграла визначальну роль у підвищенні культурного і загальноосвітнього рівня населення на українських землях у різні історичні епохи, адже вона була основним складником елементарної початкової освіти, тому логічним, на наше переконання, буде характеристика процесу становлення й розвитку початкової ланки освіти.

Управління освітою на першому ієрархічному рівні, тобто на рівні учня, завжди було спрямоване на організацію пізнавальної діяльності дитини. Тому логічно припустити, що механізм управління початковою освітою зародився ще в первісному світі як форма переймання молодими досвіду старших поколінь.

Загальновизнаним в історико-педагогічній науці є твердження, що знайомство давньоруського населення з грамотою та писемністю вперше відбулося ще в X ст. Осередками освіти тоді були двори, при яких створювалися двірцеві княжі школи. Пізніше були відкриті школи при Київському Софійському соборі, а також жіноче училище. Основна мета навчання – підготувати державні та ідеологічні кадри, а також представників інтелігенції.

Із появою християнства й уведенням державної релігії в Київській Русі осередками навчання стають церковні храми, які давали початкову освіту віруючим і займалися підготовкою службовців для держави і церкви.

Обґрунтовуючи наукові засади розвитку управління загальною середньою освітою, Г. Єльнікова вказує, що поступово до XIV ст. спостерігається розвиток мережі освітніх княжих шкіл, які передбачали вже не тільки підготовку князівських дітей, а й народну освіту. У XV ст. організуються селянські общини, що утримували будівлю шкіл і оплачували роботу вчителів за рахунок громад. Основною метою сільських шкіл була народна освіта. Отже, у XIV–XV ст. у кожному селі й місті, де була церква, була і школа, а з XVI ст. з'являються цехові організації міських ремісників, які організували ступеневу професійну підготовку цехових майстрів зі стажуванням за кордоном. У цей період починають організовуватися просвітні товариства, що діють і сьогодні. Події VII–XVIII ст. характеризуються розширенням мережі сільських і міських шкіл різного типу. Поступово з'являються приходські й повітові училища. Народну освіту в селах у той час опікували волосні управління, а в містах – чиновники міського магістрату [11, с. 3–6].

Таким чином, певної системи освіти, яка б могла задовольнити елементарні потреби суспільства, не існувало. Також не давали позитивних результатів і ті адміністративно-командні методи керівництва справами освіти, які були нормою в країні. Як зазначає О. Черкасов, «відсутність системи початкової освіти й належного аксіологічного простору для розвитку науки та освіти зводили нанівець всі спроби розбудови нижчої школи Петра I та Катерини II» [12, с. 16].

На українських землях початкова народна школа пройшла складний шлях становлення та розвитку, одним із етапів якого було введення так званих цифирних шкіл, де навчали грамоти й елементарних знань з арифметики і геометрії, з метою підготовки до служби здібних та освічених людей. Обов'язкове відвідування цифирних шкіл поширювалося на осіб усіх звань, і тому ці школи мали характер народних училищ, що перебували в підпорядкуванні Адміралтейств-Колегій. За твердженням В. Фармаковського, навчання в цих школах було надзвичайно жорстким, діти відвідували їх без будь-якого бажання, такі школи не мали великого успіху, а тому їхня кількість відчутно зменшувалася. Так, на кінець 1744 р. цифирних шкіл залишилося не більше 8 із 222 учнями [13, с. 2]. Тому 1744 р. ці школи були скасовані, а учні переведені у відкриті ще 1732 р. гарнізонні школи військового відомства, метою яких було навчати солдатських дітей грамоти та основ військової справи. Гарнізонні школи функціонували протягом усього XVIII ст., а особи, які закінчували ці школи часто працювали учителями [14, с. 8].

Із приходом до влади Катерини II (1762–1796 рр.) початкова освіта формується як система: вона була

двоступеневою і включала в себе малі (двокласні) та головні (чотирикласні) народні училища. У контексті державної освітньої політики 1782 р. було затверджено законопроект «План заснування народних училищ», а 1786 р. – «Статут народних училищ», відповідно до якого в губернських містах відкривалися головні народні училища із 5-річним терміном навчання, а в повітових – малі народні училища із 2-річним [15]. Згідно зі Статутом передбачено чітку управлінську вертикаль: головою училищ був губернатор, а безпосереднє управління училищами губернії покладалося на директорів народних училищ. Контролювали училища наглядачі, які обиралися із місцевих мешканців. Вища урядова влада училищ була зосереджена в Комісії народних училищ у Петербурзі. Однак, за інформацією В. Фармаковського, завдяки утвердженій Комісії кількість училищ спочатку зросла, проте невдовзі майже призупинилася. Училища здебільшого були міські, а в селах їх не існувало [13, с. 2–3].

Таким чином, відповідно до згаданих вище законопроектів, створено систему шкіл – від малого народного училища (початкової школи) до університету – та окреслено організаційні засади управління ними.

На початку XIX ст. новий імпульс у розвитку системи управління початковими школами пов'язаний із маніфестом від 8 вересня 1802 р. про заснування міністерств, зокрема й Міністерства народної освіти (далі – МНО). У підпорядкуванні міністерства як центрального відомчого органу управління перебували усі категорії нижчих і початкових шкіл, за винятком церковноприходських шкіл і шкіл грамоти православного духовенства. Останнім положенням маніфесту було передбачено поділ Російської імперії на 6 навчальних округів, на чолі кожного з яких стояв попечитель [16, с. 437]. Фактичне керівництво школами у кожному окрузі планувалося передати університетові [17, с. 233].

Отже, із заснуванням міністерства створено систему централізованого державного управління початковою народною освітою на українських землях з цілком визначеним переліком обов'язків і зі встановленими межами адміністративної влади.

1802 р. при МНО створено Головне правління училищ як вищий дорадчий орган для розроблення нової системи освіти, яке замінило Комісію училищ. Головне управління училищ встановило замість попередніх головних, середніх і малих шкіл такі типи: губернське училище або гімназію в кожному губернському місті, нагляд за якими покладалася на університет; повітові школи (хоча б по одній у кожному губернському й повітовому місті), за якими наглядав директор гімназії; парафіяльні школи в селах, нагляд за якими покладалася на керівника відповідної повітової школи [17, с. 233].

Наступними кроками формування системи управління освітою стало прийняття 24 січня 1803 р. указів «Про заснування навчальних округів» та «Попередніх правил народної освіти», а 1804 р. – «Статуту навчальних закладів, підпорядкованих університетам». Згідно із вищевказаними законодавчими актами закріплено централізовану систему державного управління навчальними закладами, введено адміністративно-управлінську посаду «попечитель університету та його округу», створено шість навчальних округів, чітко регламентовано вертикаль управління закладами освіти.

Найголовнішим, на наше переконання, досягненням освітньої реформи стало чітке розмежування рівнів управління освітою, зокрема й початковою. Позаяк Міністерство народної освіти було центральним органом управління, виконавчим органом якого призначалося Головне правління училищ, шість членів якого представляли інтереси кожного з навчальних округів (регіональний рівень), то в цих округах вище управління училищами доручалося університетам. Представниками місцевого управління були: в губернії – директор народних училищ, у повітах – смотрителі повітових училищ. Отже, відповідно до «Правил...» створювалася система управління навчальними закладами різних типів та підпорядкування, що мала такі ієрархічні рівні: державний – центральний, відомчий (Міністерство народної освіти), регіональний – рівень навчального округу, місцевий – рівень губернії та повіту й інституційний – рівень конкретного навчального закладу.

Отже, з появою державної структури управління народною освітою починають розвиватися управлінські структури на регіональному та місцевому рівнях.

1804 р. опубліковано «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», згідно з яким із малих народних училищ утворилися два типи нижчих училищ – парафіяльні та повітові. Метою створення повітових училищ було: «1) підготовка юнацтва для гімназій, якщо батьки побажають дати дітям своїм кращу освіту; 2) відкриття дітям різних станів необхідного пізнання, відповідно до їх стану» [18, с. 268]. Парафіяльні училища утворювалися з метою: «1) підготовки юнацтва для повітових училищ, якщо батьки захочуть, щоб діти їх продовжували вивчати інші науки; 2) надати дітям землеробського та інших станів відповідних знань, сприяти їх фізичному розвитку і розвитку моральних якостей, дати їм точні поняття про явища природи і знищити в них марновірство і забобони, вплив яких дуже шкідливий для їх благополуччя і здоров'я» [18, с. 269].

Отже, на основі викладеного вище, доходимо висновку, що всі навчальні заклади мали відповідний адміністративний зв'язок. Кожен нижчий щабель підпорядковувався наступному, вищому, і навпаки – кожен вищий здійснював керівництво мережею нижчих. Такий зв'язок мав велике значення для нижчої, народної школи, оскільки тепер вона не тільки мала тісний зв'язок із гімназією й університетом, але й стала необхідною попередньою ланкою, без проходження через яку неможливо потрапити до іншої.

Формування нової концепції організації і змісту народної освіти, основою якої були благочестя і релігійність, розпочалося з призначенням на посаду міністра народної освіти О. Голіцина (1816–1824 рр.). З цієї метою 1817 р. відбулося об'єднання двох підвідомчих О. Голіцину установ – Міністерства духовних справ і Міністерства народної освіти, перейменованих у Міністерство духовних справ і народної освіти, яке

проіснувало до 1824 р. При Міністерстві освіти були створені Головне управління училищ і Комітет для перевірки підручників. Пропонувалося вилучити з підручників усе, «... що може навіяти небажання виконувати обов'язки перед сім'єю і державою, все, що суперечить християнському вченню» [19, с. 189].

1824 р. на посаду міністра народної освіти призначено О. Шишкова (1824–1828 рр.). На його думку, «навчання грамоти усіх завдало б більше шкоди, ніж користі. Навчати землеробського сина риторики – означало б робити його безкорисним або шкідливим громадянином. Але правила і настанови в християнських чеснотах, у належній моральності потрібні всякому» [20, с. 79]. Для досягнення цієї мети поруч з обмеженням доступу нижчих станів до загальноосвітньої школи відбувалося скорочення програм тих училищ, у які переважно вступали діти нижчих станів. Такою була своєрідна декларація, сукупність постулатів для розвитку народної освіти, запропонована адміралом О. Шишковим.

Самостійним органом Міністерство народної освіти знову стало у 1825 р. При ньому було створено Канцелярію міністра, а 1831 р. скасовано два відділи Головного правління училищ: Вчений комітет і Комітет із затвердження училищ взаємного навчання [21, с. 91].

Значущі події для розвитку народної освіти та системи управління нею пов'язані з уведенням Височайше затвердженого 8 грудня 1828 р. нового «Статуту гімназій, повітових і приходських училищ» (міністр освіти К. Лівен (1828–1834 рр.)). В основу «Статуту...» було покладено ідею наступності навчальних закладів: передбачено не підготовку учнів до переходу з одного закладу до іншого, вищого, а отримання учнями в цих закладах закінченої освіти. Саме тому передбачено навчання у приходських училищах дітей селян, міщан і промислового класу, у повітових – дітей купців, обер-офіцерів і дворян.

На думку Л. Гаєвської, «Статут...» був глибоко реакційним документом, який не тільки стверджував становість школи, але й спрямовував усю її діяльність на укріплення основ «православ'я, самодержавства, народності» [21].

Отже, на основі вищевикладеного ми дійшли висновку, що «Статут...» (1828 р.) сприяв відділенню загальноосвітньої школи від середньої і вищої, посилив адміністративну опіку над початковими навчальними закладами, тоді як матеріальна сторона розвитку народної освіти залишилася без уваги.

21 квітня 1834 р. на посаду міністра освіти був призначений С. Уваров (1834–1850 рр.). Його першою великою реформою стало «Положення про навчальні округи» від 25 червня 1835 р. [22], згідно з яким усі питання управління навчальними закладами переходили від університетів до попечителів; тобто вся нижча, середня і вища школи перейшли в безпосереднє підпорядкування навчальній адміністрації округу та закріплено таку модель управління «МНО → попечитель → навчальні заклади».

27 січня 1850 р. Міністерство освіти очолив П. Ширинський-Шихматов (1850–1854 рр.), головним завданням якого було виконати волю імператора – зробити Закон Божий основою будь-якого корисного вчення. Із цією метою посилено нагляд за викладанням Закону Божого в усіх навчальних закладах, а 1850 р. введено посаду наглядача, на яку, за наполяганням Святійшого Синоду, призначалися найблагонадійніші й найдосвідченіші священнослужителі, які щомісяця звітували попечителю округу про викладання Закону Божого. Отже, у другій чверті XIX ст. посилено адміністративно-обмежувальну опіку держави над народною освітою.

1855 р. на престол вступив імператор Олександр II, а 23 березня 1858 р. міністром освіти призначено Є. Ковалевського (1858–1861 рр.), завданням якого було внесення МНО до контексту загальноросійських перетворень. Одним із важливих напрямів, які вимагали першочергових заходів, Є. Ковалевський вважав реформування початкової та середньої освіти.

Навесні 1858 р. в МНО розпочалася робота над концептуальним документом – «Проектом статуту нижчих і середніх училищ, які перебували у відомстві Міністерства народної освіти», який став першою спробою окреслити шляхи подальшого розвитку школи, зокрема початкової, та способів управління нею. Система початкової освіти, згідно з проектом, включала три типи шкіл: школи грамоти, нижчі народні училища та вищі народні училища, які підпорядковувалися директорів училищ, який одночасно був директором губернської гімназії. Для забезпечення в початковій школі єдиного релігійно-морального напрямку «Статутом...» передбачено іншу форму контролю, що покладався на блюстителів, які вибиралися громадами і затверджувалися губернськими директорами [23, с. 85–163].

Детальне ознайомлення зі змістом основних положень проекту «Статуту...» щодо початкової освіти дає підстави для висновку, що він був кроком уперед порівняно з чинним тоді «Статутом» 1828 р. Отже, початкова школа піднялася на значно вищий рівень порівняно не тільки з чинною на той час системою народної освіти, але й із тим, що пропонувалося Вченим комітетом у проекті «Статуту...».

Важливим соціально-економічним та політичним чинником, що стримував розвиток системи початкової народної освіти та перешкоджав повноцінному залученню сільського населення до школи, було кріпосне право та особливості менталітету селян. Кріпосне право не давало селянам стимулів до саморозвитку, до розширення світогляду. Тому з прийняттям 19 лютого 1861 р. Височайшого маніфесту про звільнення селян, вони отримали особисту свободу, права й обов'язки.

Після скасування кріпацтва 1861 р. затверджено низку нормативно-правових актів, які визначали загальні напрями розвитку початкових навчальних закладів та систему управління ними.

За словами Л. Гаєвської, з початку й до середини XIX ст. управління початковою школою «набувало певних обрисів, зумовлених суспільно-політичними змінами в суспільстві, що значною мірою продукувалися змінами у вищому керівництві державою» [21, с. 91].

Отже, у 1861–1862 рр. було прийнято низку нормативних актів, що посилювали організаційні засади державної системи управління закладами початкової освіти, чітко регламентували її.

Із приходом 5 грудня 1861 р. до влади О. Головніна (1861–1866 рр.) – основну увагу приділено необхідності освіти для всіх станів; посиленню релігійно-морального виховання; першочерговому розвитку розумового, фізичного, естетичного виховання учнів. За дослідженням Л. Березівської, характерною рисою діяльності міністерства під керівництвом О. Головніна була широка гласність, саме йому вдалося законодавчо оформити основні документи шкільної реформи [24, с. 39].

Згодом для впорядкування адміністративно-управлінської діяльності у сфері державного управління 18 червня 1863 р. Олександром II був підписаний Указ, згідно з яким визначено внутрішню структуру центрального галузевого органу управління – Міністерства народної освіти, до складу якого, за твердженням Л. Прокопенка, входили: рада міністра, департамент народної освіти, учений комітет, археографічна комісія, редакція журналу міністерства, архів міністерства [25, с. 4]. Зауважимо, що безпосереднє управління справою народної освіти покладалося на департамент народної освіти, який керував інспекторською, розпорядчою, судовою, господарською й рахунковою частинами. Таким чином, «Положення про початкові народні училища», яке було затверджене у 1864 р. встановлювало систему центрального управління Міністерства народної освіти, яке протягом наступних років майже не змінювалося і діяло до 1917 р.

Таким чином, реформування міністерства пристосовувало центральний апарат до умов функціонування школи, зокрема початкової, яка також зазнала змін. Такі перетворення встановлювали централізацію управління, яка була вкрай необхідною і чітко визначала сферу діяльності різноманітних підрозділів.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок цього напрямку.

Отже, українська початкова школа пройшла складний шлях становлення та розвитку. Її витоки пов'язані з діяльністю двірцевих княжих шкіл, сільських та міських шкіл, приходських та повітових училищ, цифирних шкіл, малих (двокласних) і головних (чотирикласних) училищ та ін.

Відзначено, що у першій половині XIX ст. закладено передумови розвитку системи управління початковою школою в Україні досліджуваного періоду, основними з яких були: становлення централізованої державної системи управління навчальними закладами (заснування Міністерства народної освіти (1802 р.)); утворення навчальних округів та затвердження попередніх правил народної освіти (регламентовано управлінську структуру та вертикаль управління й адміністративного підпорядкування, конкретизовано модель системи управління початковою школою: повітове училище → гімназія → університет → навчальний округ → Міністерство народної освіти (1803 р.)); реалізація ідеї наступності у системі освіти та в управлінні нею («Статут гімназій, повітових і приходських училищ» (1828 р.)); посилення адміністративної влади попечителя навчального округу та закріплення системи управління початковою школою («Положення про навчальні округи» (1835 р.)), «Положення про початкові народні училища» (1864 р.) тощо.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вивченні принципів управління початковою школою та провідних форм і методів управління початковою ланкою освіти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гаєвська Л. А. Управління загальною середньою освітою в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.). Умань: СПД Жовтий, 2008. 124 с.
2. Сисосєва С. О., Соколова І. В. Нариси з історії розвитку педагогічної думки: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 308 с.
3. Білецький О. А. Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2009. 203 с.
4. Кікто С. М. Просвітницько-виховна діяльність земств Полтавської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2016. 18 с.
5. Мінц М. О. Розвиток початкової освіти на півдні України (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2007. 19 с.
6. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст.: монографія. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2008. 671 с.
7. Коляда Н. М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2004. 21 с.
8. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.): монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 162 с.
9. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2009. 43 с.
10. Лебідь І. Ю. Управління початковою освітою в Україні (1917–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2011. 20 с.
11. Єльнікова Г. В. Історія розвитку управління загальною середньою освітою. *Управління освітою*. 2001. № 1. С. 3–6.
12. Черкасов О. В. Формування теоретико-концептуальних основ дослідження історії освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століть: джерелознавчий аспект: монографія. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. 136 с.

13. Фармаковский В. Начальная школа Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1900. 200 с.
14. Паначин Ф. Г. Педагогическое образование в России: историко-педагогические очерки. Москва: Педагогика, 1979. 215 с.
15. Высочайше утвержденный Уставъ народнымъ училищамъ Россійской имперіи, 5 августа 1786 г. № 16421. *Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. Собрание 1-е: с 1649 года: по 12 декабря 1825 г.* Санкт-Петербург: Въ типографіи Второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцеляріи, 1830. Т. 22: с 1784 по 1788: от № 15902 до 16738. С. 646–669.
16. Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. Собрание 1-е: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1830. Т. 27: 1802–1803 гг. 1196 с.
17. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с. Березівська Л. Д. Шкільна реформа 60-х років XIX ст.: причини, хід і напрями. *Шлях освіти*. 2004. № 4. С. 38–42.
18. Сборникъ постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1864. Т. 1: Царствование императора Александра I, 1802–1825. 909 с.
19. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: учеб. пособ. / под ред. А. И. Пискунова. 2-е изд., испр. и доп. Москва: ТЦ «Сфера», 2001. 512 с.
20. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. Москва: Учпедгиз, 1949. 205 с.
21. Гасвська Л. А. Теоретико-методологічні аспекти дослідження державно-громадського управління загальною середньою освітою в Україні (60–70-ті рр. XIX ст.). Умань: РВЦ «Софія», 2008. 188 с.
22. Положеніе объ Учебныхъ округахъ МНП. *Сборникъ постановлений по Министерству Народнаго Просвещения*. 2-е изд. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1875. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855 [г.], отд. 1-е: 1825–1839 [гг.]. 1576 с.
23. Проектъ устава низшихъ и среднихъ училищъ, состоящихъ въ вѣдомствѣ Министерства народного просвещения. *Журналъ Министерства народнаго просвещения*. 1860. Апрель. С. 85–163.
24. Березівська Л. Д. Шкільна реформа 60-х років XIX с.: причини, хід і напрями. *Шлях освіти*. 2004. № 4. С. 38–42.
25. Прокопенко Л. Л. Реформи та контрреформи в системі управління освітою в Україні у другій половині XIX ст. *Актуальні проблеми державного управління*. Дніпропетровськ. 2005. Вип. 4. С. 3–11.